

AZƏRBAYCAN TORPAQLARI UĞRUNDA RUSİYA VƏ OSMANLI DÖVLƏTLƏRİNİN MÜBARİZƏSİ (XVIII ƏSRİN BİRİNCİ RÜBÜ)

Asif İmanlı

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: asif.imanli1974@mail.ru

DOI: 10.30546/.2960-1967.2024.1.15

Xülasə. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi, beynəlxalq vəziyyətinin gərginləşməsi, qonşu dövlətlər olan Rusiya və Osmanlı imperiyalarının Cənub-Şərqi Qafqaz regionunda mövqeylərinin ziddiyyətli xarakter alması səbəblərinin tədqiqi olduqca aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan ilk növbədə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin daxili və xarici siyasəti, qonşu imperiya dövlətlərinin rəqabətlərinin dərinləşməsi məsələlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətli olduğu üçün məqalədə elmi araşdırmalarla təhlil zəruri xarakterlidir. Qeyd edilən dövr Azərbaycan torpaqları uğrunda Rusiya-Osmanlı rəqabətinin güclənməsi və açıq müdaxiləsi ilə əlamətdardır. Bu gün də regionumuzda dünyanın iri dövlətləri arasında güclü rəqabət getdiyi bir zamanda bunu dərinlənən araşdırıb, müvafiq nəticələr çıxarıb və Cənubi Qafqaz regionunda mübarizə tarixini öyrənmək faydalı ola bilər.

Açar sözlər: imperiya, siyasət, işğal, müharibə, müqavilə, üsyan

Giriş

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin ağır böhranından qonşuları Osmanlı imperiyası və Rusiya yararlanmağa çalışırdılar. Osmanlı imperiyası ilə müharibədə uğursuzluğa düşər olaraq biabırçı 1711-ci il Prut müqaviləsini bağladıqdan sonra Rus çarı I Pyotr Qara dənizə çıxış əldə etmək ümidini itirib bütün diqqətini Xəzər dənizi hövzəsinə yönəltdi. İsveçlə Şimal müharibəsi davam etdiyi üçün cənuba yürüşü həyata keçirmək mümkün olmadığından I Pyotr kəşfiyyat xarakterli hazırlıq tədbirləri gördü. 1714-cü ildən başlayaraq Xəzərin şərq sahillərini öyrənmək üçün Bekoviç - Çerkaskinin başçılığı ilə ekspedisiyalar göndərildi. 1716-cı ildə rəsmən ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün şah sarayına göndərilən A.P.Volinskiyə gizli göstəriş verilmişdi ki, karvan yollarını, bu yollar boyunca otlaqlar olub-olmamasını, yerli qoşunların, müdafiə qurğularının vəziyyətini öyrənsin, bölgədə yaşayan xristianlarla əlaqə yaratsın [4, s.19]. Rus imperatoru I Pyotr 1722-ci ilin yayında yüzminlik ordu ilə Azərbaycanı və Səfəvi dövlətinə aid olan toraqları və vilayətləri işğal etmək üçün yürüş etdi. O, həmin il avqustun 23-də Dərbəndi döyüşsüz ələ keçirdi, qarşıya çıxan bir sıra gözlənilməz çətinliklər, ilk növbədə isə Osmanlı dövlətinin kəskin etirazına görə Dərbənddə qarnizon qoyub ordunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya qayıtdı. Daha sonra isə kiçik hərbi-dəniz ekspedisiyaları göndərmək yolu ilə Bakı, Salyan, Astara, Lənkəran, habelə İranın Gilan vilayəti zəbt edildi.

XVIII əsrin birinci rübündə ictimai-siyasi vəziyyət

Rusiyanın Qafqaz siyasəti XVIII əsrin əvvəlindən açıq hücum xarakteri almağa başlayır. Qafqazı birbaşa ələ keçirmək istiqamətində Rusiyanın Qafqaz siyasətinin dəyişməsi bu dövrdə çarizmin işğalçılıq niyyətlərinin geniş miqyas alması ilə bağlı idi. Həm rus iri torpaq sahiblərinin, həm də rus ticarət kapitalının mənafeələrini müdafiə edən çarizm ilk növbədə Baltik dənizi istiqamətində işğalçılıq siyasətini fəallaşdırmışdı. Baltik siyasəti isə həm də Xəzər siyasəti ilə bağlı idi. M.A.Polievktov yazırdı: “hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa-Asiya tranziti kimi Rusiyanın XVI-XVIII əsrdə şimal-qərbi “Avropa” siyasətini cənub-şərq “Asiya” siyasəti ilə sıx surətdə əlaqələndirmək lazımdır. Həmin bağlantıda bu dövrdə Rusiya iqtisadiyyatının onurğa sütunu olan Baltik-Volqa-Xəzər yolunu nəzərə almaq lazımdır [20, s.248].

1721-ci ilin avqustunda Səfəvilərə qarşı olan Hacı Davudun başçılıq etdiyi Şirvan üsyançıları Şamaxını ələ keçirdikləri zaman orada olan rus tacirləri qarət edilmiş və bir neçə nəfər öldürülmüşdü. Bu səbəbdən Rusiyanın qisasından ehtiyat edən üsyan rəhbərləri himayə üçün Osmanlı sultanına müraciət etməyi qərara aldılar. 1721-ci ilin payızında Hacı Davud və Qazıqumuqlu Surxay xan birlikdə Krım xanı vasitəsilə sultan III Əhmədə məktub göndərərək Şirvanı öz himayəsinə almağı bu diyara qoşun göndərməsini xahiş etdilər [23, s.667]. Bundan az sonra Hacı Davud öz nümayəndələrini İstanbula göndərdi. Ancaq Rusiyanın etirazına səbəb olmasın deyərək Osmanlı hökuməti açıqca Şirvanı himayəyə götürməyə ehtiyat edirdi. 1721-ci ilin sentyabrında A.Volinski Şirvan üsyançılarının Şamaxını almaları haqqında məlumat aldı. Məlumatla görə şəhərə hücum zamanı bir neçə rus prikaşşiki qətlə yetirilmiş və tacirlərinin 500 min rubl məbləğində malı qarət olunmuşdu. Təkcə rus tacir Yevreinov 170 min rubl dəyərində mal itirmişdi [26, s.171]. Bu xəbəri alan A.Volinski, dərhal çara məktub yazıb cənuba yürüşə başlamağa tələsməyi xahiş etdi: “Öz aciz fikrimi çatdırıram: bu işə başlamaq üçün bundan artıq qanuni səbəb ola bilməz: birincisi, özümüzünküləri müdafiə etmək; ikincisi, farslara qarşı yox, onların düşmənlərinə qarşı [26, s.172]. Dekabr ayında I Pyotr A.Volinskiyə cavab yazdı ki, “Davud bəyin haqqında işə (yəni cənuba səfərə) başlamağın məqamı olması haqqında” məktubun alınmışdır. Məktubdakı rəyinə cavab olaraq bildirirəm ki, belə məqamı əldən vermək olmaz, artıq kifayət qədər qoşunun Həştərxana hərəkəti haqqında əmr verilmişdir onlar yazda Həştərxanda olacaqlar [26, s.173].

Rus imperatoru I Pyotrun işğalçı yürüşü

Rus imperatoru I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrə 1722-ci ildə gerçəkləşdirdiyi yürüşdə iştirak edən İ.Q.Gerber (mənsəcə Almanianın Brandenburq vilayətindən olub, Şimal müharibəsində Rusiya ordusunun tərkibində iştirak edən və fərqləndiyinə görə 1721-ci il oktyabrın 11-də mayor rütbəsinə yüksəlmişdir) bu yürüşə bəraət qazandıraraq yazırdı ki, buna imperatoru bir tərəfdən sıxışdırılmış şaha yardım göstərmək arzusu, digər tərəfdən Xəzəryanı vilayətlərin Osmanlı türklərinin əlinə düşməsi qorxusu vadar edirdi [19, s.482]. I Pyotr bəyan

edirdi ki, milliyətindən və təbəəliyindən asılı olmayaraq heç kimə xətər yetirilməyəcək. Generallara, zabıtlərə və komendantlara əmr olunmuşdur ki, heç kimə xətər yetirməsinlər, bu əmri pozanlar sərt şəkildə cəzalandırılacaq. Bəyannamədə birbaşa hədə də var idi: əgər məlum olsa ki, kimsə qiyamçılara, qarətçilərə qoşulub, ya da açıq və ya gizli onlara pul və ərzaqla yardım edirsə onlar düşmən sayılacaq və qılıncı ilə cəzalandırılacaq, məhv ediləcək [7, s.213].

1722-ci il iyulun 29-da I Pyotr böyük ordu ilə cənuba yürüşə başladı. I Pyotrun ordusunun sayı 100 mindən çox idi. Bura 22 min piyada, 9 min süvari, 20 min kazak, bir o qədər kalmık, 30 min tatar və 5 min matros daxil idi [15, s.189]. Avqustun 23-də çar müqavimətə rast gəlmədən Dərbəndə daxil oldu [23, s.634 ; 25, s.92]. A.Bakıxanov bu məsələ ilə bağlı yazır: "Dərbənd şəhərinin xaricində, naib İmamqulu bəy bir dəstə üləma və sair əsnaf ilə, gümüş açarı bir məcməin içərisinə qoyub, istiqbal mərasimi ilə təqdim edərək, razılıq və təşəkkür izhar etdi. I Pyotr nizami yürüş və əsgəri musiqi ilə qalaya daxil oldu. [1, s.152-153]. Piyada hissələr şəhərə yaxın dəniz sahilində, draqun, kazak və sairədən ibarət olan süvari qoşun isə Mollakənd çayı kənarında yerləşdirildi. Dərbənd şəhərini həm şimal, həm də cənub tərəfdən müdafiə etmək üçün təcili olaraq, biri Mollakənd çayı, digəri isə Orta Buqram (Artabuqarı) çayı kənarında iki qala inşa olundu. Onlar Dərbəndin müdafiəsini möhkəmləndirməli idilər. Bu həm də Dərbənd sakinlərinin üsyan qaldırmaq ehtimalına qarşı edilmişdi. Naib İmamqulu bəyə xan rütbəsi verilib şəhər hakimi və yerli qoşunun rəisi təyin olundu [1, s.153; 19, s.484]. Dərbənddə bir həftə istirahətdən sonra I Pyotr ordusu ilə birlikdə Bakıya doğru hərəkətə başladı. Rus ordusunun öncül hissələri Samur çayını keçib Samur və Vəlvələ çayları arasında yerləşən Müşkür mahalını tutdu. Qeyd edək ki, bir çox mənbələrdə və I Pyotrun yürüşünə həsr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində bu barədə məlumat yoxdur, yalnız müəllifi İ.Gerber olan [19, s.487-488], lakin tarixi ədəbiyyatda anonim mənbə kimi tanınan mənbədə, habelə A.Bakıxanovun əsərində [1, s.153] bu barədə məlumat verilir. Yolda ikən I Pyotr onun göndərdiyi podporuçik Luninin bakılılar tərəfindən şəhərə rus hərbi dəstəsinin yerləşdirilməsinə razılıq verilməməsi xəbərini eşitdi [7, s.21]. Bununla belə rus çarı Bakını döyüşlə almaq üçün yürüşü davam etdirmək qərarına gəldi [5, s.102-103; 7, s.21]. İ.Gerber yazır: "Baxmayaraq ki, bu vaxta kimi Bakı sakinləri həvəslə hökmdarın himayəsini istəyirdilər, ancaq indi onlar, daha doğrusu rəisləri tamam ayrı cür hərəkət etdilər. Onlar nəinki təklif olunan himayəni qəbul etmədilər, hətta hökmdarın manifestlə göndərdiyi poruçik Lunini qəbul etməyərək bildirdilər ki, onlar kənar yardım olmadan qiyamçılardan müdafiə olunmağa qadirdilər" [19, s.486]. Müəllif yazır: "bakılıların bu cür davranışını görəndə I Pyotr qılıncı yolu ilə Bakını tabe etməyi qərara aldı. Lakin gözlənilməz hadisələr çarı yürüşü dayandıрмаğa vadar etdi". İ.Gerber gözlənilməz hadisələr sırasına ilk növbədə bunu aid edir: "Taxıl və un daşıyan avarlı gəmilər Milukənd çayı mənsəbində dayanarkən taxılın bir hissəsi boşaldıqdan sonra gecə güclü şimal küləyi başlamış və gəmiləri axın aparmağa başlamışdı. Çarə lövbərləri qaldıraraq gəmiləri sahilə yaxınlaşdırıb quma oturtmaq oldu. Bütün 13 gəmidəki un demək olar ki, islandı. İşin tərsliyindən kapitan Villebuanın ərzaq gətirən 30 gəmisi

gəmilərin yararsızlığı ucbatından Aqraxan körfəzindən cənuba üzə bilmədilər. Yalnız bir aya çatacaq un qalmışdı, ilin bu vaxtında Həştərxandan əlavə taxıl gətirmək mümkün deyildi. Buna görə Dərbənddə qarnizon qoyub geri qayıtmaq qərara alındı [19, s.486]". I Pyotr polkovnik Yungerin komandası altında Dərbənddə qarnizon qoyub [13, s.79] sentyabrın əvvəlində quru yolu ilə Aqraxan istehkamına hərəkət etdi. Sentyabrın 20-də Sulak çayına çatan I Pyotr burada "Svyatoy Krest" qalasının əsasını qoydu [19 s.486-487]. Qeyd edək ki, I Pyotrun geri dönməsinə irəlidə göstərilən səbəblərlə yanaşı, bir sıra Qərbi Avropa müəllifləri digər fikirlər bildirmişlər. Məsələn, Con Bel, Sayks Persi, Lourens Lokkart və Mürel Atkin hesab edirlərki, I Pyotrun yürüşü davam etdirməməsinin başlıca səbəblərindən biri Türkiyə ilə müharibə təhlükəsi olmuşdur. Onlar yazırlar ki, Dərbəndi tutduqdan sonra I Pyotr ordusu ilə cənuba, Bakı və Şamaxı istiqamətində hərəkət etmək niyyətində idi, ancaq bu zaman Mollakəndə rus düşərgəsinə osmanlı elçisi gəldi və bildirdi ki, rusların Qafqazda sonrakı hər hansı irəliləyişi Türkiyə tərəfindən Rusiyaya müharibə elan etmək üçün səbəb kimi qiymətləndiriləcək [8, s.68]. L.Lokkart qeyd edir ki, şübhəsiz ki, I Pyotrun geri qayıtmaq qərarını qəbul etməsinə səbəb Mollakəndə türk elçisinin gəlməsi böyük təsir göstərmişdir. Sədrəzəm Damad İbrahim paşa elçini göndərmişdi ki, I Pyotrdan Şirvanın içərilərinə doğru hücumunu davam etdirməməyi tələb etsin [8, s.69]. Adları çəkilən tarixçilərin mülahizələri ilə razılaşan çeçen tarixçisi S.A.Qapurov qeyd edir: "Əks halda inadkar, istənilən çətinlikləri aradan qaldırmaq qabiliyyətinə malik olan I Pyotrun əlinin altında 100 mindən çox hərbiçi olduğu halda ərzaq və silah-sursat ehtiyatının məhv olmasına görə nə üçün bu cür uğurla başlamış yürüşü dayandırdığını anlamaq çətinidir. Türkiyə ilə labüd və tezliklə müharibə başlaması təhlükəsi ayrı məsələdir. I Pyotr bu müharibəni istəmirdi və necə olursa-olsun ondan qaçmağa çalışırdı, çünki Rusiya Şimal müharibəsini yenidən bitirmişdi, cənuba yürüş də tələsik hazırlanmışdı [8, s.69]. L.Lokkart qeyd edir ki, I Pyotrun son məqsədləri nə olursa-olsun indiki mərhələdə Türkiyə ilə müharibəni istəməməsi idi [8, s.69]. I Pyotrun Səfəvi mülklərinə hərbi müdaxilə etməsi nəinki Osmanlı dövlətini qəzəbləndirdi, eləcə də İngiltərənin hakim dairələrini narahat etdi. Dövlət katibi Karteret İstanbuldakı İngilis səfiri Stenyana xəbərdarlıq edirdi ki, I Pyotr bütün hind ticarətini Rusiya vasitəsi ilə yönəldəcək və "İran ipəyi" ilə ticarəti inhisara alacaq. Bu ticarətdən gələn gəlirlər onun qüvvəsini artıraraq, Türkiyədə yeni işğallara səbəb olacaq və "Yunan imperiyasının" bərpasını yaxınlaşdıracaq [16, s.26]. Rusiyanın İstanbuldakı nümayəndəsi İ.Nepluyev rus hökumətinə yazırdı ki, o Osmanlı hökumətinə verdiyi yazılı təqdimatda Rusiyanın işğalçılıq niyyətləri haqqında xəbərdarlıq etmiş və inandırmağa çalışdırmışdır ki, Rusiya ilə mübarizə aparmaq çətin deyil, çünki bütün Avropa hökmdarları onun pisliyin arzulayırlar [16, s.26]. Ancaq I Pyotr ordunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya qayıtsa da Xəzərsahili vilayətlərin işğalını davam etdirmək fikrindən əl çəkməmişdi. Yalnız ötən hərbi səfərin dərslərini, ilk növbədə isə çoxsaylı quru qoşunlarının təchizatındakı çətinlikləri nəzərə alıb, yeni yaşayış məntəqələrini ələ keçirmək üçün azsaylı qüvvələrdən təşkil olunmuş hərbi-dəniz ekspedisiyalarından istifadə etməyi qərara aldı.

I Pyotr Rusiyaya dönərkən Həştərxanda olduğu zaman 1722-ci il oktyabrın 4-də general Matyuşkinə gələn ilin yazında nə etmək barədə geniş bir təlimat vermişdi. Saritsında dincəlməyə buraxılmış draqunlar martda, yaxud apreldə "Müqəddəs Xaç" qalasına göndərməli, eyni zamanda Həştərxanda qalan draqunlar, eləcə də iki piyada alayı gəmilərlə Aqraxan burnuna, oradan da "Müqəddəs Xaç" qalasına yola salınmalı idi [11, s.396-397]. Elə bu zaman xəbər alındı ki, əfqanlar 1722-ci ilin oktyabrında Səfəvi dövlətinin paytaxtı İsfahan şəhərini ələ keçirmişlər. Onların bununla kifayətlənməyib İranın digər əyalətlərini, o cümlədən Gilanı da ələ keçirəcəkləri ehtimalı vardır. I Pyotr Gilanı zəbt etməyi planlaşdırdığından Həştərxanda olan gəmilərlə Gilan istiqamətində hərəkət etməyi əmr etdi. 1722-ci ilin dekabrında başda polkovnik Şipov olmaqla rus eskadrası Ənzəli limanına daxil oldular, daha sonra heç bir müqavimətə rast gəlmədən Rəşt şəhərini zəbt etdilər [3, s.54; 14, s.577-579]. I Pyotr ordunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya qayıtsa da məlum idi ki, Xəzəryanı vilayətləri zəbt etmək işini davam etdirəcək. Buna görə də artıq özünü Şirvan xanı elan etmiş Hacı Davud Osmanlı sultanından onu himayəyə almasını daha təkidlə xahiş etdi. İ.Gerber yazır ki, bunun üçün Hacı Davud İstanbulla getmiş, burada daha çox özü üçün çalışmış, Surxayı isə yaddan çıxmış və türklər onu – Hacı Davudu Şirvan xanı kimi tanımışdılar. Bu səbəbdən də Surxay Hacı Davuda qarşı çox qəzəbləndi və onu xan kimi tanımadı [10, s.103].

Bakının işğalı

İmperator I Pyotrın planlarında çox mühüm yeri Bakının alınması tuturdu. O, Həştərxanda olarkən general-mayor M.Matyuşkinə yazda buzlar açılan kimi Bakıya tərəf üzüb bu şəhəri tutmağı əmr edərək “bütün işlərin açarının bu şəhərdə olduğunu” bildirmişdi [14, s.599-601].

I Pyotr 4 noyabr 1722-ci il tarixli "Allah yol verərsə Bakını alsaq, nə etməli" adlı məşhur təlimatında M.Matyuşkinə yazırdı:

- 1) Əgər müqavimətsiz təslim olsalar hamısını sərbəst buraxmalı....
- 2) Əgər müqavimət göstərsələr silahlarını alıb buraxmalı, şəhər həmlə ilə alınarsa sağ qalanları Həştərxana göndərüb əmlaklarını almalı [12, s.598].

1723-cü ilin yazında Həştərxandan Bakıya üzmək üçün dəniz ekspedisiyası artıq hazır idi. I Pyotr general M.Matyuşkindən Bakıya səfəri sürətləndirməyi tələb edirdi: “Gürcüstandan türklərin onları artıq təbəəliyi qəbul etməyə vadar etdikləri və paşanın Şamaxıya hərəkət etməsi xəbəri alınmışdır. Çox təhlükə var ki, paşa Bakını tutsun, mümkün qədər tələs!” [14, s.602]. Məktub vasitəsi ilə M.Matyuşkinə bakılılara hədə-qorxu gəlib təslim olmalarını tələb edir, belə olduğu halda imperatorun mərhəməti ilə bağışlanacaqlarını bəyan edirdi. Məktubu şəhərdə aldıqdan sonra qalanın dəniz tərəfindəki hasarlarının üstündə ağ bayraqlar qaldırıldı. General oraya bir qayıq göndərdi və qayıqla gələn 4 nümayəndə bildirdi ki, şəhər sakinləri təslim olmaq istəyirlər [27, s.40-41].

İ.Gerber Bakının alınması ilə bağlı yazır ki, Bakı könüllü olaraq təslim olmaq istəmirdi və buna görə hücumu məruz qaldı [10, s.98]. İyulun 28-də rus qoşunları şəhərə daxil

oldular [25, s.71; 22, s.12]. Qeyd: İ.Gerber Bakının ruslar tərəfindən iyulun 26-da alındığını yazır [19, s.489].

Şəhər sakinlərinin xahişi ilə “sədaqət və igidlik nümunəsi” sayılan yüzbaşı Dərgahqulu bəy Bakı sultanı və Rusiya xidmətinə qəbul olunmuş yerli qarnizonun komandiri təyin olundu [18, s.71]. I Pyotr göstəriş vermişdi ki, Bakı hakimi olan Məhəmməd Hüseynin bütün əmlakı satılsın, özü isə dörd qardaşı ilə birlikdə Roqaçevskə sürgün olunsun [14, s.607-608]. Beləliklə, sultan Məhəmməd Hüseyn bəy dörd qardaşı ilə birlikdə Həştərxana, oradan da Roqaçevskə sürgün olundu və orada da öldü [3, s.62]. I Pyotr Bakının alınmasından çox məmnun qaldı. 8 sentyabr 1723-cü il tarixli məktubunda o, general M.Matyuşkinə minnətdarlığını bildirərək general-leytenant rütbəsinə yüksəltdiyini yazırdı [14, s.603]. Peterburqda olan Fransa səfiri de Kampredon krala yazırdı ki, Bakının alınması münasibətilə çarın sevinci hədsizdir. O bu xoş xəbəri gecə yarısındanək davam edən içki məclisi ilə bayram etdi. Çar xarici səfirlərə Bakıya hücum planını göstərdi və bildirdi ki, Bakının alınması onu bütün Xəzər dənizinin amiri edir [21, s.384]. Kampredonun yazdığına görə bakılılar ona görə müqavimət göstərmişdilər ki, dərbəndlilərin rus qarnizonundan çox narazı olduğunu eşitmişdilər [21, s.384]. Şəhər alındıqdan sonra generallar - Matyuşkin və Trubetskoy geriye Həştərxana döndülər, briqadir Baryatinski isə Bakının komendantı təyin olundu [27, s.40-41].

I Pyotr general M.Matyuşkinə 9 sentyabr 1723-cü il tarixli fərmanında əmr edirdi:
"1.Bakı sakinlərindən bütün silahlar yığıdırılsın.

2.Müqavimət göstərməkdə azca şübhəlilər Həştərxana göndərilsin. Əgər onların sayı əhalinin yarısından çoxdursa sırası adamların yarısını, rəislərin isə hamısı Həştərxana göndərilsin" [14, s.603; 29, s.253-254]. Həmçinin Matyuşkinə Bakıdan bir neçə pud ağ neft gətirməyi və ya göndərməyi əmr olunurdu [28, s. 253]. Bakı alındıqdan sonra Xəzəryanı regionun bəzi feodal hakimləri onları Rusiya təbəəliyinə qəbul etmək barədə rus komandanlığına müraciət etdilər. General Matyuşkin I Pyotra 10 oktyabr 1723-cü il tarixli raportunda yazırdı ki, Mir Abbas bəy Talışlı məktub yazaraq ruslara “öz xidmətlərini təklif edir” [24, s.763]. Salyan naibi Məhəmməd Həsən bəy də Bakı sultanının aqibətinə tuş gəlməkdən qorxaraq rus hakimiyyətini qəbul etmək istədiyini bildirdi. General Matyuşkin I Pyotra 18 avqust 1723 tarixli raportunda yazırdı ki, Kür çayının mənsəbi yanında yaşayan Salyan naibi Hüseyn bəy ruslar Bakıya daxil olan zaman yüzbaşı Dərgahqulu bəyə yazmışdı ki, çalışsın ki, ruslar Salyanı da himayəyə götürsünlər [24, s.744]. Bir müddət sonra isə özü Bakıya gələrək Rusiyaya sədaqət andı içdi və Salyanın müdafiəsi üçün bir qədər qoşun göndərilməsini xahiş etdi [9, s.301; 25, s.185]. Salyan naibinin xahişinə cavab olaraq podpolkovnik Zimbatovun başçılığı ilə 500 nəfərlik hərbi dəstə Salyana göndərildi və bu dəstə Kür çayında Salyanın yaxınlığında Kür çayı adalarının birində yerləşdi [6, s.50]. I Pyotr Xəzəryanı ərazilərin işğalına qanuni don geyindirməyə çalışırdı. Buna görə aldadılıb Sankt-Peterburqa gətirilən (Qeyd. Məsələ burasındadır ki, İrandakı rus konsulu S.Avramov şahı təşviq etmişdi ki, qiyamçılara qarşı mübarizədə hərbi yardım almaq üçün nümayəndəsi

İsmayıl bəyi Rusiyaya göndərsin. Nümayəndə gəmi ilə yola düşmək üçün Rəştə çatdığı bir zamanda şah rusların artıq gəlib Dərbəndi işğal etmələri xəbərini eşidərək qəzəblənib nümayəndənin geri dönməsini əmr etmişdi. Lakin rus komandiri yalandan səfirin artıq gəmi ilə Rusiyaya yola düşdüyünü bildirərək şah kuryerinin onunla görüşməsinə imkan verməmiş, beləcə heç nədən xəbəri olmayan İsmayıl bəy Peterburqa getmişdi [18, s.51]. Səfəvi elçisi İsmayıl bəylə 12 sentyabr 1723-cü ildə beş maddəlik bir “müqavilə” imzalandı. Müqavilənin birinci maddəsində rus çarının adından II Təhmasibə bütün qiyamçılara qarşı mübarizədə yardım vəd olunurdu [2, s.118; 7, s.215].

İkinci maddədə isə deyilirdi ki, bu “yardımının” əvəzində şah Dərbənd və Bakını ətraf əraziləri ilə birlikdə, həmçinin Gilan, Mazandaran və Astarabad vilayətlərini “əbədi olaraq” Rusiyaya “güzəştə gedir” [2, s.118; 7, s.216]. Tarixi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi görünür həm Rusiya tərəfi, həm də şah elçisi İsmayıl bəy inanmırdılar ki, bu cür ciddi ərazi güzəştləri olan müqaviləni şah təsdiq edər. Hələ vaxtilə rus tarixçisi Q.V.Melqunov bu məsələ ilə bağlı yazmışdı: "şahla müqavilə bağlayan çar özü az inanmırdı ki, İranda o zamankı hərə-mərclik şəraitində müqavilənin şərtlərini yerinə yetirmək mümkün olsun [17, s.53]. Məhz bu səbəbdəndir ki, I Pyotr İsmayıl bəylə müqavilə bağlayan kimi, Rəştə general Levaşova əmr göndərmişdir ki, şah elçisi Xəzər boyunca Dərbənddən Astarabada kimi əraziləri bizə əbədi güzəştə getdiyindən həmin vilayətlərə elan olunmalıdır ki, onlar bizə güzəşt edilmişdirlər; buna görə də Levaşov həmin vilayətləri nəzarət altına almalıdır; əgər desələr ki, hələlik şahın müqaviləni təsdiqləməsinə gözləmək lazımdır, buna qulaq asmamaq, tam hakimiyyəti ələ almaq, kimsə müqavimət göstərsə, zor işlətmək lazımdır [17, s.53].

Nəticə

Beləliklə, Səfəvi dövlətinin ağır tənəzzül keçirməsi və Azərbaycanın zəngin təbiəti, Avropa ilə Asiya arasında əlverişli coğrafi mövqeydə yerləşməsi bir sıra dövlətlərin maraq dairəsinə düşmüş və işğal üçün şərait yaratmışdır. XVIII əsrin əvvəllərində ölkəmizin bu ağır beynəlxalq və daxili vəziyyəti, Azərbaycanda qonşu Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında rəqabəti artırmış və hərbi müdaxilələrin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Rusiya imperiyasının xarici siyasətinə uyğun olaraq hərbi işğalçı siyasətini bu tarixi dövrdən başlayaraq davam edərək sonrakı mərhələlərdə açıq şəkildə həyata keçirilməsinə heç bir şübhələr qalmamışdır. Osmanlı dövlətinin isə əksinə, 1723-1735-ci illərdə Azərbaycanda müvəqqəti idarəçiliyi reallaşsa da, lakin möhkəmlənə bilməməsi təsadüfi olmamışdır. Çünki Osmanlı dövlətinin Azərbaycana müdaxiləsi Rusiyanın işğalçı siyasətinə cavab məqsədi daşmışdır. Sonrakı tarixlərdə yəni, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranması dövründə, həmçinin 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasının möhkəmlənməsində və mənfur ermənilər tərəfindən işğal olunan Azərbaycan torpalarının azad olunmasında-İkinci Vətən müharibəsində Osmanlı dövləti -Türkiyənin xalqımıza qardaşlıq yardımının şahidi olmuşuq.

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov A.A. (2010). *Gülüstani-İrəm*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, Bakı, 1951. Təkrar nəşr, Bakı: "Xatun plyus", 302 s.
2. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. (2009). *Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi: dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları*. I cild, Bakı, 512 s.
3. Алиев Ф.М. (1975). *Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века*. Баку: ЭЛМ., 232 с.
4. Алиев Ф. М. (1979). *Миссия посланника Русского государства А.П.Волынского в Азербайджане в 1716-1718 гг.* Баку: ЭЛМ., с.122
5. Архив Внешней Политики Российской Империи, фонд 77, опись 1, 1722 г., дело 24
6. Бутков П.Г. (1863). *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г.* ч.1, СПб., 548 с.
7. Бутурлин Д. (1823). *Военная история походов россиян в XVIII веке (часть вторая, заключающая описание персидской войны с 1722 по 1734 гг.)*. Перевел с французского штабс-капитан Корнилович. СПб., 255 с.
8. Гапуров Ш.А. (2012). *Каспийский поход Петра I в оценках зарубежных историков // Кавказ и Ближний Восток: от Каспийского похода Петра I до распада державы Надир-шаха: материалы Международной научной конференции, проведенной в рамках «Года Российской истории»*. – Махачкала: Алеф, – С. 66–74.
9. Гербер И.Г. (1760). *Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекою Курой народах и землях и о их состоянии в 1728 году*. Сочиненное Полковником Артиллерии Иваном Густавом Гербером // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих, ч.2, 340с.
10. Гербер И.Г. (1958). *Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728г // История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. (архивные материалы)* Москва. Изд. восточной литературы, сс. 60-118.
11. Инструкция Господину генерал-майору Матюшкину, что надлежить делать на весну. 4 октября 1722г. *Приказы и письма императора Петра Великого и императрицы Екатерина I к генерал Матюшкину, во время войны с Персией*. "Отечественные записки", чт.30-31. №-86, сс. 396-406.
12. Инструкция когда дасть Богь Баку возьмем что чинит // Комаров В. Персидская война. 1722-1725 гг. Приложения: Документы, "Русский Вестник" т.68, 598 с.
13. Козубский Е.И. (1906). *История города Дербента*. Темир-Хан-Шура., 468с.
14. Комаров В. (1867). *Персидская война 1722-1725*. (Материалы для истории царствования Петра Великого) // Русский Вестник, т.68, № 4. сс. 567-616

15. Магомедов Т. (1961). *История Дагестана с древнейших времен до начала XIX века. Махачкала, Учпед. Изд.* 292 с.
16. Маркова О.П. (1966). *Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке.* Москва: Наука, 324с.
17. Материалы для истории русского флота (1867). Часть IV, СПб.
18. Мельгунов Г.В. (1874). *Поход Петра Великого в Персию.* "Русский Вестник", т.110, сс.5-60
19. Мустафазаде Т.Т. (1993). *Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в.* Баку: Елм., 240 с.
20. О персидском походе, при государе Петре Великом бывшем (1899). Русский Архив, №12, сс.481-491
21. Полиевктов М.А. (1937). *Проект хозяйственной эксплуатации оккупированных в XVIII в. Россией Прикаспийских областей Кавказа.* //Материалы по истории Грузии и Кавказа. Вып. IV, Тбилиси, сс.247-282.
22. Реляция Кампредона от 20 сентября 1723 г. // СИРИО (Сборник Российского Исторического Общества), т.49, СПб., 384с.
23. *Российский Государственный Военно-исторический Архив*, фонд 846, д. 1539.
23. *Российский Государственный Архив Древних Актов*, ф.9 (Кабинет Петра Великого), отделение 2, книга 54.
24. Рос. ГАДА, ф.9 (Каб.Петра Великого), отд.2, кн. 63
25. Соймонов Ф.И. (1763). Описание Каспийского моря и чиненных на оном российских завоеваний. Ежемесячные сочинения и известия о ученых делах (СПб.), январь, 350 с.
26. Соловьев С.М. (1868). Петр Великий на Каспийском море // *Вестник Европы*, третий год, №2, сс.163-202.
27. Туманский Ф. (1793). Описание похода Государя Императора Петра Великого к лежащим при Каспийском море Персидским провинциям. // *Российский магазин*, т.3, СПб., сс.1-53.
28. Указ генерал-лейтенанту господину Матюшкину. 9 сентября 1723г. //Приказы и письма императора Петра Великого и императрицы Екатерина I к генерал Матюшкину, во время войны с Персией. // *"Отечественные записки"*, чт.31, №-87. сс.253-254
29. Ханвей Д. Исторический очерк британский торговли на Каспийском море, с журналом автора о путешествии из Англии через Россию, Германию и Голландию. том 2, (Перевод с англ. яз. Л.М.Кирякова). АМЕА ТІЕА, fond 1, siy. 1, iş 7.

THE STRUGGLE OF RUSSIA AND THE OTTOMAN STATES FOR THE LANDS OF AZERBAIJAN (FIRST QUARTER OF THE 18TH CENTURY)

Asif Imanli

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

In the beginning of the 18th century, the research of the reasons for the weakening of the Safavid state of Azerbaijan, the tension in its international situation, and the conflicting positions of the neighboring states of Russia and the Ottoman Empire in the South-Eastern Caucasus region is very relevant. From this point of view, first of all, the learning of the domestic and foreign policy of the Safavid state of Azerbaijan, the deepening of the rivalries of the neighboring imperial states is very important, so the analysis with scientific research in the article is very important. The mentioned period is marked by the strengthening of the Russian-Ottoman rivalry for the lands of Azerbaijan and its open intervention. Even today, at a time when there is a strong rivalry between the world's major powers in our region, it may be useful to study this thoroughly, draw relevant conclusions, and study the history of the struggle in the South Caucasus region.

Key words: empire, politics, invasion, war, treaty, rebellion

БОРЬБА РОССИЙСКОГО И ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВ ЗА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЗЕМЛИ (ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XVIII ВЕКА)

Асиф Иманлы

Лянкяранский государственный университет, Лянкяран, Азербайджан

Очень актуальны исследования причин ослабления Азербайджанского государства Сефевидов, напряжённости международного положения в начале XVIII века и приобретения противоречивого характера позиции соседних российской и османской империй на Юго-Восточном регионе Кавказа. С этой точки зрения особое значение имеет, в первую очередь, изучение внутренней и внешней политики Азербайджанского государства Сефевидов, вопросов углубления противоречий между соседними имперскими государствами становится необходимо. Отмеченный нами период знаменателен усилением противоречий между российской и османской империями с целью экспансии Азербайджанских земель. Будет полезно изучать историю борьбы, всесторонне исследовать и сделать выводы о тех противоречиях, которые и сегодня происходят между крупными мировыми государствами на Юго-Кавказском регионе.

Ключевые слова: империя, политика, экспансия, война, договор, восстание

Daxil oldu: 03.07.2024;

Çapa qəbul edildi: 30.07.2024;

Çap edildi: 05.09.2024